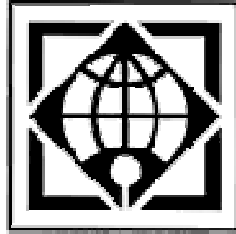

سَلَامٌ عَلَيْكَ يَا مُحَمَّدٌ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

دانشکده علوم اجتماعی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی

بررسی تطبیقی مسئولیت سببهای متعدد در ورود خسارت در حقوق ایران و انگلیس

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر مهرزاد ابدالی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر مصطفی سروی مقدم

نگارش:

رسول فتحعلی پور

بهار 1388

تقدیم به

پدر و مادر عزیزم

«من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق»

سپاس خدای عزوجل را سزاست که قدرت خواندن و نوشتن به انسان اعطا کرد و درود بر فرستاده بزرگ او خاتم پیامبران، رسولی که نسبت به علم و دانایی انسانها و به معلمی ارزش و بها خاصی قائل بودند.

در اینجا از همه بزرگوارانی که در عرصه تحصیل علم بالاخص در دوره کارشناسی ارشد بنده را یاری و راهنمایی نمودند تشکر و قدردانی می نمایم و در این راستا از استاد عزیز و گرانقدرم جناب آقای دکتر مهرزاد ابدالی که با صبر و تحمل بسیار، راهنماییهای ارزشمندی به اینجانب نموده اند و از استاد محترم آقای دکتر مصطفی سروی مقدم که به عنوان استاد مشاور که بسیار دلسوزانه راهنما بوده اند قدردانی می نمایم.

از پدر و مادر عزیزم که سایه حمایتشان در تمام مراحل زندگی بر سرم بوده تشکر نموده و از خواهر بزرگوارم که از یاری و کمکشان برخوردار هستم سپاسگزاری می نمایم.

چکیده

مسئولیت مدنی از مصادیق و شاخه‌هایی از جمله تسبیب و اتلاف تشکیل می‌شود. تسبیب (سبب‌سازی) در واقع همان ایجاد ضرر یا تلف مال توسط یک عامل با وجود واسطه‌ای را گویند و اتلاف همان تلف مال اما بدون واسطه می‌باشد. در تسبیب جهت ایجاد مسئولیت وجود عناصر ضرر، رابطه سببیت، تقصیر و عدوان لازم است و در صورتیکه مابین یک ضرر و فعل زیانبار بتوان رابطه عرفی ایجاد نمود در این صورت عامل فعل زیانبار مسئول حادثه ایجاد شده خواهد بود. چیزی که ایجاد مشکل می‌نماید وجود چند عامل (یا سبب) در حدوث یک واقعه است در اینگونه موارد نمی‌توان به راحتی مسئول حادثه را چه در حقوق ایران و چه در حقوق انگلیس تعیین نمود. لذا نظرات مختلفی در آن بعد مطرح می‌شود، یکی اینکه اسباب به اشکال مختلف طولی و عرضی مورد بررسی قرار می‌گیرد و نسبت به آن نظریات گوناگون مطرح می‌شود، از جمله نگاه و نظریات این است که یک سبب همراه با اسباب خارجی اعم از قوه قاهره یا شخص ثالث یا تقصیر زیان‌دیده همراه گردد که حسب آن در هر یک از دو سیستم حقوقی مزبور مسئولیت از سبب رفع یا حداقل کاهش می‌یابد. یکی دیگر اینکه اسباب در کنار هم به نحو طولی ضرر را ایجاد می‌کنند که در این صورت نظریاتی اعم از نظریه برابری اسباب و شرایط، نظریه متعارف و اصلی، نظریه شرط ضروری، تقسیم به اندازه تأثیر، قرعه و .. مطرح گردیده که بذل توجه به هر یک از آنها در دو حقوق ایران و انگلیس جالب خواهد بود. در باب اسباب عرضی نیز نظریاتی از جمله تضامنی بودن مسئولیت، تقسیم مسئولیت به اندازه تأثیر و تساوی در مسئولیت مطرح گردیده است. در این پایان‌نامه مطالب بالا مورد بررسی کاملتری قرار خواهد گرفت.

وجود دعاوی متعدد در مورد این موضوع و صدور آراء معارض با استناد به نظریات و قوانین مختلف عامل اصلی جهت نوشتن پایان‌نامه حاضر بوده است تا شاید بتوان ارائه راه حلی جهت حل معضل مزبور نمود.

کلمات کلیدی: سبب، اتلاف، ضرر، تعدد اسباب، تقسیم مسئولیت.

فهرست مطالب

مقدمه

بخش اول: مفاهیم و مبانی نظری رابطه سببیت

2	فصل اول: تعاریف و مفاهیم.....
2	مبحث اول: واژه شناسی سبب.....
2	گفتار اول: معنای لغوی سبب.....
3	گفتار دوم: معنای حقوقی سبب.....
6	گفتار سوم: معنا و ماهیت فلسفی سبب.....
6	گفتار چهارم: اقسام سبب.....
8	گفتار پنجم: خلاصه و نتیجه.....
8	مبحث دوم: واژه شناسی شرط.....
8	گفتار اول: معنای لغوی شرط.....
9	گفتار دوم: معنای حقوقی شرط.....
10	گفتار سوم: خلاصه و نتیجه.....
10	مبحث سوم: تفاوت بین شرط و سبب.....
12	مبحث چهارم: تبیین مفهوم مباشرت.....
12	گفتار اول: تعریف مباشرت.....
14	گفتار دوم: جایگاه مباشرت در قلمرو سببیت.....
16	فصل دوم: مؤلفه های رابطه سببیت و چگونگی احراز آن.....

- 16.....مبحث اول: نقش سبب در وقوع خسارت
- 16.....گفتار اول: نقش عدوان در رابطه سببیت
- 17.....گفتار دوم: نقش تقصیر در رابطه سببیت
- 19.....گفتار سوم: خلاصه و نتیجه
- 19.....مبحث دوم: تبیین مفهوم اتلاف
- 19.....گفتار اول: معنای اتلاف
- 21.....گفتار دوم: تفاوت اتلاف و تسبیب
- 22.....بند اول: شرط مباشرت در اتلاف
- 22.....بند دوم: نقش عنصر واسطه در تسبیب و اتلاف
- 22.....بند سوم: شرط مثبت بودن فعل در اتلاف
- 23.....مبحث سوم: جایگاه تقصیر و بار اثبات آن در رابطه سببیت
- 25.....گفتار اول: مؤلفه های رکن تقصیر در حقوق ایران
- 25.....بند اول: کار نامشروع قابل انتساب
- 26.....الف: فعل مغایر با قانون و شرع
- 26.....ب: قابلیت استناد بودن کار نامشروع به فاعل
- 27.....بند دوم: تجاوز از تعهد یا عدم اجرای تعهد
- 28.....نخست: تجاوز از رفتار مورد حمایت قانون
- 29.....دوم: تجاوز از متعارف یا هنجار اجتماعی
- 30.....گفتار دوم: خلاصه و نتیجه
- 31.....گفتار سوم: مؤلفه های رکن تقصیر در حقوق انگلیس

- 31..... بند اول: کار نامشروع قابل اتساق.....
- 31..... نخست: فعل مغاير قانون و شرع.....
- 32..... دوم: قابليت استناد بودن کار نامشروع به فاعل.....
- 33..... بند دوم: تجاوز از تعهد يا عدم اجرای تعهد.....
- 35..... نخست: تجاوز از رفتار مورد حمايت قانون.....
- 36..... دوم: تجاوز از رفتار متعارف يا هنجار اجتماعی.....
- 36..... گفتار چهارم: خلاصه و نتیجه.....
- 37..... گفتار پنجم: اثبات تقصير در قلمرو رابطه سببیت در حقوق انگلیس.....
- 39..... مبحث چهارم: رابطه سببیت.....
- 39..... گفتار اول: تعريف رابطه سببیت.....
- 40..... گفتار دوم: لزوم رابطه سببیت.....
- 41..... گفتار سوم: اثبات رابطه سببیت.....
- 42..... گفتار چهارم: خلاصه و نتیجه.....

بخش دوم: صور اجتماع اسباب در ورود خسارت

- 44..... فصل اول: اجتماع سببهای انسانی.....
- 44..... مبحث اول: مشکلات ناشی از اجتماع اسباب.....
- 45..... گفتار اول: اجتماع اسباب متعدد در عرض یکدیگر.....
- 47..... گفتار دوم: اجتماع اسباب متعدد در طول یکدیگر.....
- 49..... گفتار سوم: خلاصه و نتیجه.....
- 50..... مبحث دوم: صور گوناگون تعدد اسباب در ورود ضرر.....

- 50..... گفتار اول: سبب متعدد؛ زیان واحد.....
- 51..... گفتار دوم: سبب متعدد؛ زیان متعدد (تعاقب اضرار).....
- 53..... گفتار سوم: خلاصه و نتیجه.....
- 53..... مبحث سوم: اجتماع سبب و مباشر.....
- 53..... گفتار اول: فرض اقوی بودن مباشر نسبت به سبب.....
- 56..... گفتار دوم: فرض اقوی بودن سبب نسبت به مباشر.....
- 60..... گفتار سوم: فرض همسانی مباشر و سبب.....
- 62..... گفتار چهارم: خلاصه و نتیجه.....
- 62..... فصل دوم: جایگاه عوامل خارجی در قلمرو سببیت.....
- 63..... مبحث اول: اجتماع اسباب و قوه قاهره.....
- 63..... گفتار اول: مفهوم قوه قاهره (فورس ماژور).....
- 68..... گفتار دوم: قوه قاهره تنها سبب حادثه.....
- 70..... گفتار سوم: قوه قاهره به مثابه یکی از اسباب ایجاد خسارت.....
- 73..... گفتار چهارم: خلاصه و نتیجه.....
- 73..... مبحث دوم: تقصیر شخص ثالث.....
- 73..... گفتار اول: شخص ثالث به عنوان تنها سبب حادثه.....
- 76..... گفتار دوم: فعل ثالث به مثابه یکی از اسباب.....
- 77..... گفتار سوم: خلاصه و نتیجه.....
- 78..... مبحث سوم: تقصیر زیان‌دیده در ورود خسارت.....
- 78..... گفتار اول: قواعد حاکم بر تقصیر زیان‌دیده.....

79..... گفتار دوم: نقش تأثیر تقصیر زیان‌دیده در تحقق مسئولیت

81..... گفتار سوم: چگونگی تقسیم مسئولیت

83..... گفتار چهارم: اثر خطای زیان‌دیده در دعوی خویشان متوفی

84..... گفتار پنجم: خلاصه و نتیجه

بخش سوم: مبانی نظری تقسیم مسئولیت در فرض تعدد اسباب

86..... فصل اول: نظریه های عمومی مطروح در فرض تعدد اسباب طولی

86..... مبحث اول: نظریه برابری اسباب و شرایط

86..... گفتار اول: تنقیح مبانی نظری

89..... گفتار دوم: نقد نظریه

93..... مبحث دوم: نظریه سبب مستقیم و بی واسطه

93..... گفتار اول: تنقیح مبانی نظری

97..... گفتار دوم: نقد نظریه

99..... مبحث سوم: نظریه سبب مقدم در تأثیر

99..... گفتار اول: تنقیح مبانی نظری

103..... گفتار دوم: نقد نظریه

106..... مبحث چهارم: نظریه سبب متعارف و اصلی

106..... گفتار اول: تنقیح مبانی نظری

113..... گفتار دوم: نقد نظریه

116..... مبحث پنجم: نظریه تشخیص میزان تأثیر هر یک از اسباب

116..... گفتار اول: تنقیح مبانی نظری

119.....	گفتار دوم: نقد نظریه.....
121.....	مبحث ششم: نظریه شرط ضروری.....
121.....	گفتار اول: تنقیح مبانی نظری.....
123.....	گفتار دوم: نقد نظریه.....
125.....	مبحث هفتم: نظریه های خاص حقوق انگلیس و ایران.....
125.....	گفتار اول: آخرین شانس جلوگیری از ضرر (انگلیس).....
127.....	گفتار دوم: نظریه قرعه، جبران خسارت از بیت المال (ایران).....
128.....	فصل دوم: نظریات عمومی مطروح در فرض تعدد اسباب هم عرض.....
128.....	مبحث اول: مسئولیت تضامنی.....
128.....	گفتار اول: تنقیح مبانی نظری.....
129.....	گفتار دوم: نقد نظریه.....
129.....	مبحث دوم: تقسیم مسئولیت به نسبت سهم هر یک از اسباب.....
130.....	گفتار اول: تنقیح مبانی نظری.....
131.....	گفتار دوم: نقد نظریه.....
131.....	مبحث سوم: تقسیم مسئولیت به نحو مساوی.....
132.....	خلاصه و نتیجه بخش.....
133.....	نتیجه گیری و پیشنهادات.....
136.....	فهرست منابع.....

مقدمه

مسئولیت مدنی در قانون به دو قسم بزرگ مسئولیت قراردادی و الزامات خارج از قرارداد تقسیم می‌گردد. در حقوق انگلیس این تقسیم بندی به عنوان تعهدات قراردادی و شبه جرم مطرح گردیده است. مسئولیت خارج از قرارداد یا شبه جرم در حقوق دو کشور ایران و انگلیس از لحاظ مصداقی به اتلاف، تسبیب و غصب تقسیم می‌گردد. البته در قانون ایران شقوق دیگری از جمله استیفاء و لقطه و ایفاء ناروا وجود دارد که بررسی یا عدم بررسی آنها با لحاظ عدم ارتباط به موضوع پایان نامه لزومی ندارد. فلذا از بیان و طرح آن خودداری می‌گردد. شق تسبیب که در واقع به عنوان فاتح موضوع است مصداقی از ضمان قهری یا شبه جرم در حقوق ایران و انگلیس به حساب می‌آید که در حقوق ایران این مصداق به عنوان قاعده تسبیب مطرح می‌گردد اما در حقوق انگلیس شاید به عنوان قاعده مطرح نباشد اما همانطور که بیان خواهد شد همانند حقوق ایران به عنوان یک مصداق شبه جرم محسوب و نسبت به آن اشارات زیادی در آراء و احکام قضایی این کشور صورت گرفته است.

حسب قاعده تسبیب عامل یا عواملی با واسطه موجب ایجاد ضرر می‌شوند که به دنبال آن مسئولیت برای آن عوامل ایجاد می‌گردد. این در حالیست که در قاعده اتلاف عامل بدون هیچ واسطه ضرر را موجب می‌شود. عامل موجود در قاعده تسبیب را سبب و عامل متلف را مباشر می‌نامند. در سبب سازی اگر یک عامل (سبب) به تنهایی ضرری را ایجاد نماید در این صورت حسب آنچه که بعداً در پایان نامه شرح و مفصل آن خواهد آمد با ایجاد ارتباط میان سبب و ضرر، سبب مزبور را می‌توان مسئول حادثه دانست. اما در بعضی موارد خسارت ناشی از سبب واحد نیست بلکه شرایط و اسباب متعددی در ورود خسارت تأثیر دارند به نحوی که فقدان هر یک از آنان (صرفنظر از میزان تأثیر) از وقوع خسارت امکانپذیر نخواهد بود. در چنین فرضی در خصوص تفکیک اسباب از شرایط، تشخیص سبب یا اسباب مسئول، میزان مسئولیت هر یک از اسباب سؤالهایی مطرح می‌شود که پاسخ دادن به آنها در مسئولیت مدنی از اهمیت بسزایی برخوردار است چرا که همانطور در متن خواهد آمد، یکی از مواردی که به عنوان یک باب یا بخش یا یک رأی پر اهمیت در قوانین و رویه قضایی ایران و انگلیس مطرح می‌شود همین موضوع پایان نامه می‌باشد.

لازم به ذکر است که اسباب متعددی که در ورود ضرر نقش و دخالت دارند ممکن است در طول یا عرض همدیگر قرار گیرند فلذا در نحوه برخورد و شناخت مسئول حادثه ممکن است نظریات مختلفی مطرح گردد که بررسی این بحث نیز به نحو جداگانه انجام گرفته است.

این پایان نامه جهت تشریح مطالب و آشکار شدن اهمیت و شاید حل مسأله در سه بخش، هر یک در دو فصل مختلف، اختصاراً به شرح ذیل تشکیل یافته است.

در بخش اول سعی شده است که تسبیب به عنوان یک مصداق شبه جرم تعریف و ریشه آن (سبب) مورد بررسی قرار گیرد و سپس تفاوت شرط و سبب بیان شود (فصل یک) و برای اینکه بتوان به موضوع اصلی پایان نامه منتقل شد قاعده اتلاف و تسبیب و سبب و مباشر در حقوق ایران و انگلیس، ضمن اشاره به شباهت و تفاوتها آنها، مورد بررسی قرار گرفته است (فصل دوم).

در بخش دوم ضمن بیان وجود تعدد اسباب در ورود ضرر، به طرح مشکل اجتماع آنان پرداخته شده (فصل یک) و سپس تعدد اسباب از لحاظ اجتماع سبب با اسباب خارجی اعم از قوه قاهره، تقصیر زیان‌دیده و تقصیر شخص ثالث مورد طرح و بررسی قرار گرفته است (فصل دوم).

در بخش سوم نیز بررسی تعدد اسباب از لحاظ طولی و عرضی مطرح گردید نظریات مطروحه در حقوق ایران و انگلیس از جمله برابری اسباب و شرایط، سبب متعارف و اصلی، شرط ضروری و... ابتدائاً از لحاظ طولی مورد بررسی (فصل یک) و سپس از نظر عرضی با نظریات مسئولیت تضامنی، مسئولیت به میزان درجه تقصیر و... مورد توجه و بررسی قرار گرفته است (فصل دو).

هدف اصلی نگارنده از این پایان نامه در واقع بررسی تطبیقی حقوق ایران و انگلیس در این شق از شبه جرم است تا بتوان اولاً راه حل مناسبی که در حقوق انگلیس جاری بوده و قابلیت اعمال در حقوق ایران را نیز دارد به دست آورد و با ارائه آن راه حل بعضاً مسائل مطروحه در حقوق ایران را برطرف سازد. دوم اینکه با شناسایی و ارائه یک راه حل ساده و واحد احتمالی بتوان از تشتت آراء و نظریات مختلف اجتناب نموده و از این حیث به عدالت و انصاف تقرب پیدا کرد.

امید است که پایان نامه حاضر به هدف خود که همانا کمک به حل یکی از مسائل مهم مسئولیت مدنی بوده دست یابد.

بخش اول: مفاهیم و مبانی نظری رابطه سببیت

در این بخش سعی بر آن است که با بیان مفاهیم کلی و کلیاتی در مبانی موضوع وارد قسمتهای اصلی پایان نامه شویم لذا این بخش به دو فصل تقسیم شده است. در فصل اول به مفاهیم کلی و تعاریفی از جمله سبب، مباشر، شرط و تفاوت مابین سبب و شرط و سبب و مباشر که در واقع پایه های اصلی پایان نامه را تشکیل می دهند می پردازیم. در فصل دوم نیز وارد بحث سبب به عنوان مصداقی از مصادیق شبه جرم در حقوق ایران و انگلیس پرداخته و شرایط آن از جمله وجود تقصیر و عدوان در آن و رابطه سببیت را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

فصل اول: تعاریف و مفاهیم

در این فصل به تعاریف اصطلاحاتی همچون سبب، شرط و تفاوت مابین این دو اصطلاح از لحاظ گوناگون می پردازیم در واقع یکی از اهداف اولیه پایان نامه بررسی همین موارد بوده است و دست یافتن به این نتیجه، که آیا این دو اصطلاح از لحاظ مسئولیت مدنی شبیه هم هستند یا خیر؟

مبحث اول: واژه شناسی سبب

در این مبحث به تعریف معنای لغوی، فلسفی سبب و ماهیت آن در دو حقوق ایران و انگلیس می پردازیم.

گفتار اول: معنای لغوی سبب

در حقوق ایران سبب در اصطلاح لغت به معنی «ذریعه، علت، جهت، طریق، وسیله، دست آویز، پیوند و علاقه خویشاوندی و قرابت که جمع آن اسباب می باشد»¹ آمده است و در فرهنگ دهخدا سبب بدین شرح بیان شده است:

«سبب یعنی رسن و هر آنچه بدان به دیگری پیوسته شود.² (منتهی الارب)

شهید ثانی در کتاب القواعد و الفوائد در مورد معنی لغوی سبب می گوید «سبب در لغت به معنای چیزی است که به وسیله آن به چیز دیگری می رسند»³.

به نظر می رسد سبب در این شعر مولانا به معنای وسیله نیل به چیز دیگری نیز باشد. این سبب چه بود که تازی گورسن اندر این چه، این رسن آمد به فن⁴

در حقوق انگلیس سبب با اصطلاح «کاز» یا «کازیشن»⁵ شناخته می شود که در تعریف لغوی آن عبارت است از: یک نوع رابطه میان یک فعل و شرایطی که از آن فعل حاصل می شود.⁶ این واژه در معنای فارسی خود به معنای علیت، سبب شدن، موجب، آمده است. اصطلاح «کازیشن» در کتب

1. حسن، عمید، فرهنگ فارسی، قطع جیبی، یک جلدی، چاپ دهم، انتشارات امیر کبیر، تهران 1337، ص 763.

2. علی اکبر، دهخدا، لغت نامه دهخدا، جلد 17، تهران، چاپ سیروس، تیر 1339، ص 223.

3. محمد بن مکی العاملی (شهید اول)، القواعد و الفوائد، ج 1، قم، مکتبه المفید، بی تا، ص 39.

4. محمد جعفر، جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، چاپ دهم، نشر گنج دانش، 1378، ص 352.

5. Cause or Causation

6. A. Martin, Elizabeth, A concise Dictionry of Law, 2th ed, Oxford University Press, 2002, P 57.

انگلیسی معمولاً در کنار اصطلاح «رمتنس»¹ می آید که به معنای سبب بعید و دور و غیر مستقیم خواهد بود و در اینجا در مقابل سبب نزدیک و مستقیم یعنی «ایمیدیت»² قرار می گیرد. در کنار کلمه سبب «کازیشن» اصطلاح دیگری که به معنای سبب در حقوق انگلیس به کار می رود اصطلاح «اکیشنینگ»³ می باشد.

البته اغلب گفته می شود که مابین اصطلاح «کازیشن» و «اکیشنینگ» تفاوت وجود دارد. اصطلاح اولی در واقع به شرایط و اوضاع ایجاد شده در قبل و بعد از وقوع حادثه بر می گردد. اما اصطلاح دومی به زمان و مکان و نحوه پیدایش نتیجه واقع شده برمیگردد و به طور کلی به عنوان شرط و زمینه به حساب می آید.

همانطوری که در بیان در مورد تقسیم مباشر و سبب که در ادامه خواهد آمد سبب با اصطلاح فعل «اکشن»⁴ نیز آمده است که به معنای ضررهایی است که توسط افعالی زیانبار و به طور غیر مستقیم بر اشخاص وارد می شود.⁵

با توجه به آنچه گفته شد به نظر می رسد که در باب لغوی، معنای سبب در حقوق انگلیس و ایران مشابه هم باشند چرا که جهت بودن، پیوند و رابطه بودن آن از معانی مشترک بین دو حقوق بوده که شرح آن گذشت.

گفتار دوم: معنای حقوقی سبب

درباب تعریف سبب چندین تعریف فقهی و حقوقی را به شرح ذیل بیان می نمایم:
در مختصرالمنافع درباره سبب می نویسند «اگر نباشد تلف حاصل نشود لکن علت تلف نه آن سبب باشد»⁶ اما شیخ محمد نجفی در جواهرالکلام در تمایز مابین شرط، علت سبب، سبب را چنین تعریف می کند «آن چیزی است که با ایجاد آن همانند علت اثر ایجاد می شود»⁷

¹ . *Remoteness*

² . *Immediate*

³ . *Occasioning*

⁴ . *Action*

⁵ . *A. M. Honore, Causation & Remoteness of Damage, 1thed, Oxford University Press, 2002.*

⁶ . محمد علی، گلبرار زاده شیر تبار، مطالعه تطبیقی تسبیب در مسئولیت مدنی (با حقوق مصر)، پایان نامه کارشناسی ارشد، مجتمع آموزشی عالی قم، 1382، ص 44.

⁷ . شیخ محمد حسن، نجفی، جواهر الکلام فی الشرایع السلام، کتاب غضب، جزء 37، چاپ دارالاحیاء، بیروت، ص 50

شیخ کرکی نیز جهت تعریف سبب از شهید نقل می کند که: «سبب دو تفسیر دارد 1- ایجاد لزوم علت برای اینکه وقوع آن علت مقصود است، 2- انجام یک فعل با قصد تلف است.» و سپس شیخ در همین کتاب با توجه به تفسیر شهید بیان می دارد که سبب همان ایجاد ملزوم العله است که دلیل آن قصد برای وقوع آن علت است.¹ در این تعریف برای سبب، ایجاد کنندگی به عنوان یک قسمت از تعریف مطرح شده است که وجود قصد و عدوان و تلف نیز از شرایط این ایجاد کنندگی خواهد بود.

محقق رشتی در کتاب الغصب به تعریف سبب و موجبات ضمان پرداخته و می فرماید: «سبب موجب ضمان عبارتند از فعلی که احتمال تلف ولو احياناً در آن وجود دارد؛ یعنی بعید نیست که تلف بر آن مترتب شود.» و در جایی دیگر فرموده است: «اکثر اصحاب در تعریف سبب، انتظار احتمال تلف را معتبر دانسته اند.»² ایشان احتمال ایجاد تلف در صورت وجود تلف را بیان می دارند در حالی که شهید در کتاب القواعد و الفوائد خود، وجود تسبیب را موجب ایجاد اثر می داند و اتلاف را احتمالی نمی داند. به نظر می رسد که نظر شهید ارجح باشد چرا که با ایجاد سبب تلف بدون احتمال ایجاد می شود.

فرزند علامه حلی در کتاب ایضاح الفوائد با یک عبارت کوتاه سبب را اینگونه تعریف کرده است: «لولا له اثر العله؛ یعنی سبب چیزی است که اگر نبود علت موجب اثر نمی شد.»³ همان تعریف اول شهید در کتاب القواعد و الفوائد به نوعی دیگر توسط فرزند علامه مطرح شده است. صاحب شرایع در مبحث دوم کتاب دیات خود سبب را چنین تعریف کرده است: «آنچه اگر نمی بود تلف حاصل نمی شد ولی علت تلف چیزی غیر از آن است.»⁴ در این تعریف سبب ایجاد تلف به حساب آمده است اما علت تلف چیز دیگری شناخته شده است این در حالیست که شهید ایجاد کننده علت را سبب می داند و علت و سبب را دو عنوان جدای از هم نمی شناسد.

علامه حلی در کتاب قواعد سبب را چنین تعریف می کنند: «سبب چیزی است که اثر اندکی در ایجاد حادثه دارد و از این جهت مانند علت است ولی از جهت دیگر شبیه شرط است و سه مرتبه دارد:

---

1. محقق ثانی، شیخ کرکی، جامع المقاصد فی الشرح القواعد، جلد 6، چاپ اول، مؤسسه آل البیت بیروت، 1411 ه.ق، ص 207 و 208.

2. محمد کاظم، بهرامی، قاعده تسبیب، ماهنامه دادرسی، ش 35، سال ششم، زمستان 1381، ص 31.

3. محمد کاظم، بهرامی، قاعده تسبیب، پیشین، ص 31.

4. جعفر بن حسن، محقق حلی، شرایع الاسلام، چاپ حاج ابراهیم، 1295 ه.ق. ص 385.

اول: اکراه؛ دوم: شهادت غیر واقعی؛ سوم: به متهمان و مانند آن.¹ علامه در تعریف خود به سبب حالت دو وجهی داده است و مشخص نموده که سبب شرط است یا علت این در حالیست که سبب در نظر فقها معنای جدا از علت و سبب دارد.

در جمع تعاریف فقهی که بیان شد به نظر می رسد که فقها سبب را نوعی علت ایجاد اثر می دانند، که نبود آن را علت عدم ایجاد آن اثر به شمار می آورند.

در حقوق ایران نیز تعاریفی از سبب بیان گردیده است که به شرح ذیل آن را بیان می داریم: دکتر کاتوزیان در باب تمایز شرط و سبب چند تعریف از سبب را با نقل قول بدین شکل بیان می دارد:

«سبب عاملی است که به تنهایی یا همراه با عوامل دیگر حادثه را به بار آورده است. یا سبب عاملی است که هم در ایجاد حادثه زیانبار دخالت دارد و هم ضروری آن است مگر اینکه اهمیت دخالت آن در ایجاد حادثه چندان قوی و مهم باشد که بتوان گفت به تنهایی و قطع نظر از سایر عوامل ضرر را ایجاد کرده است.»² نظر ایشان با نظر محقق رشتی از آن باب که سبب را در ایجاد اثر احتمالی می دانند، مشابه است؛ چرا که ایشان بیان می دارند که سبب به همراه عوامل دیگر می تواند اثری را ایجاد کند، یعنی به تنهایی در ایجاد اثر احتمالی خواهد بود.

در تعریف دیگر از سبب گفته شده است «هرگاه دو یا چند نفر موجب ورود خسارتی به دیگری شوند آنکه بین عمل او و خسارت حاصله واسطه ای نیست او را مباشر گویند و دیگری (یا دیگران) که بین او و خسارت حاصله، عملی واسطه شده است سبب نامیده می شود.»³ در این تعریف وجود واسطه به عنوان یک شرط از شروط تعریف سبب قرار گرفته است و تأثیر سبب در ایجاد حادثه نیز همانند سایر تعاریف اشاره شده است.

آنچه به نظر در کل تعاریف سبب به شرح بالا بیان شده است می توان چنین تعریفی را حاصل نمود که سبب عاملی است که با وجود واسطه ای، موجب خسارت به شیء یا شخص را فراهم می آورد. سبب در مسئولیت مدنی چنین تعریف شده است: «سبب عبارتند از این است که یک عامل انسانی در حدوث تلف مؤثر باشد و آن تلف معلول آن عامل انسانی باشد.»⁴ تعریف مذکور به نظر جامع نیست،

1. حسن بن یوسف بن المطهر، علامه حلی، قواعد الاحکام، جلد 25، نشر بی تا، 1381 ه.ش، ص 538.

2. ناصر، کاتوزیان، رابطه سببیت، تقصیر و خسارت، مجله حقوق تطبیقی، شماره 1، بهار و تابستان 1385، ص 242.

3. محمد جعفر، جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، پیشین، ص 352.

4. محمد جعفر، جعفری لنگرودی، فرهنگ عنصر شناسی حقوق مدنی و حقوق جزا، چاپ اول، انتشارات گنج دانش،

1382، ص 351.

چرا که سبب را فقط یک عامل انسانی شناخته است؛ این در حالیست که سبب ممکن است توسط شیء یا حیوان نیز ایجاد شود.

در اکثر کتابهای انگلیسی که مشاهده شد تعریفی که از سبب داده اند بدین شرح است: «سبب عاملی است که ایجاد نتیجه در ما قبل و بعد آن موجب تبدیل یک حالت به حالت دیگری می شود، و یا سبب عمل مقصرانه ای است که به طور عمد و اساسی خسارات را ایجاد کرده است»¹

«سبب یک امر موضوعی است که لازم است خواهان ثابت کند که یک فعل زیانبار (یا تقصیر) موجب خسارت به وی شده است»²

در حقوق انگلیس سبب یک امر موضوعی است که در مقابل فرض مسئولیت قانونی (نوعی) یعنی «رئتنس» قرار می گیرد. سبب در واقع فعلی است که به طور غیر مستقیم موجب ایجاد ضرر می گردد. در مقایسه مفهوم سبب در حقوق ایران و انگلیس باید گفت که در هر دو حقوق سبب به عنوان عاملی غیر مستقیم موجب ایجاد ضرر می شود.

گفتار سوم: معنا و ماهیت فلسفی سبب

سبب در اصطلاح فلسفی عبارت است از: «امری که از وجودش وجود و از عدمش عدم لازم آید»³ در حالیکه در تسبیب چنین عاملی فراهم نمی آید. سبب به کاری دست می زند که زمینه تلف را آماده می سازد، چندان که ارتکاب آن عمل نباشد تلف نیز رخ نمی دهد، ولی بین آن کار و وقوع تلف رابطه علیت وجود ندارد. در حقوق انگلیس سبب در حالت فلسفی و علمی معمولاً به معنی پذیرش تئوری توصیه شده «مایل»⁴ است بدین معنی که سبب جز معنای فلسفی معنای دیگری نمی دهد. «طبق نظریه «مایل» سبب رویدادی است که تحت شرایطی، رابطه کافی به ایجاد آن رویداد دارد. اگر ما فلسفی حرف بزنیم و نه حقوقی، شرایط یکسان هستند»⁵

گفتار چهارم: اقسام سبب

از لحاظ فقهی شهید اول در کتاب القواعد و الفوائد سبب را به دو قسمت تقسیم می کند: سبب یا معنوی است یا وقتی.

¹ . Vivenneh, Harpwood, *Modern Tort Law*, 5th ed, Cavendish Pub, 2003, P 141.

² . Duncan, Fairgive, *Product Liability in Comparative*, 1th ed, Cambridge University Press, 2005, P 298.

³ . محمدبن مکی العاملی، پیشین، ص 254.

⁴ . Mill's

⁵ . A. M. Honore, *Op.Cit*, P 27.

- سبب معنوی آن است که وصف مستلزم حکمتی است که موجب می گردد حکم سبب شرعیت پیدا کند مانند اینکه ملک سبب انتفاع و اتلاف و مباشرت در اتلاف و ید (عدوانی) سبب ضمان، و زنا سبب حد می باشد.

- سبب وقتی: چنانچه سبب، وقت مقتضی ثبوت حکم شرعی باشد؛ همچون اوقات نمازها (که مقتضی وجوب نمازهاست)

و سبب گاهی فعل است و گاهی گفتار. سبب گفتاری مثل عقد و ایقاع، در عقد و ایقاع با بیان الفاظی می توان یک رابطه حقوقی را سبب شد و ایجاد نمود. گاهی سبب فعلی است همانند حفر یک چاه و افتادن شخصی در آن. شهید در کتاب خود پس از تقسیم سبب به دو قسم می گوید: «چه بسا که سبب فعلی از سبب قولی قوی تر است»¹

در تقسیم بالا آنچه که در مسئولیت مدنی مطرح است سبب فعلی و معنوی است.

در تقسیم بندی سبب فعلی آن را به دو قسم فعل مثبت و منفی تقسیم می کنند:

1- فعل مثبت: آن فعلی است که انجام آن سبب تلف مال گردد و مثل آنکه کسی سنگی یا پوست خریزه را در شارع بیندازد و رهگذری بلغزد و یا پایش بشکند و یا لباسش پاره شود.

2- فعل منفی: منظور از آن ترک فعلی است که سبب ورود خسارت بر غیر شود خواه فعل مزبور تکلیف ناشی از قرارداد باشد مانند آنکه مأمورین راه آهن در اثر عدم انجام وظیفه به موقع خود سبب تصادم قطار گردند، یا آنکه تکلیف ناشی از وظایف قانونی باشد؛ مثل آنکه ولی با عدم انجام وظیفه نسبت به حفظ اموال مولی علیه موجب ورود خسارت به اموال او گردد.²

در حقوق انگلیس نیز به نظر می توان همان تقسیم بندی سبب فعلی و قولی را بیان نمود چرا که در حقوق انگلیس جهت ایجاد یک عقد وجود دو سبب فعلی ایجاب³ و قبول⁴ لازم است.⁵ و به نظر می رسد که در بحث اعمال حقوقی بتوان از این نوع سبب چه در حقوق ایران و چه در حقوق انگلیس سخن به میان آورد و اما در بحث سبب فعلی که در وقایع حقوقی (*torts*) می توان بحث کرد، در آن سبب با عنوان فعل مقصرانه مورد بحث قرار گرفته است. بطوریکه در تعریف سبب نیز وجود فعل یکی از ارکان آن به حساب می آید در این حقوق نیز می توان سبب را به مثبت و منفی

1. محمد بن مکی العاملی (شهید اول) القواعد الفوائد، ص 12 تا 14.

2. محمد بن مکی العاملی (شهید اول)، ترجمه محمد صانعی، پیشین، جلد 1، ص 12 تا 14.

³. Offer

⁴. Acceptance

⁵. David, Barker & Colin Padfield, Law Made Simple, 10th ed, Pub, Oxford University Press, 2002, P 99.